

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Re-integratie en levenslange gevangenisstraf: een rol voor vergelding?

Voorde, J.M. ten

Citation

Voorde, J. M. ten. (2023). Re-integratie en levenslange gevangenisstraf: een rol voor vergelding? *Proces: Tijdschrift Voor Strafrechtspleging*, 102(4), 245-253.
doi:10.5553/PROCES/016500762023102004005

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3636424>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

ARTIKEL

Re-integratie en levenslange gevangenisstraf

Een rol voor vergelding?*

Jeroen ten Voorde**

1. Inleiding

In 2017 werd, onder druk van rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM, hierna ook: het Hof) en de Hoge Raad,¹ het Adviescollege Levenslanggestraften in het leven geroepen. Dit college adviseert de minister voor Rechtsbescherming over verschillende onderwerpen met betrekking tot de voortzetting van de tenuitvoerlegging en de beëindiging van levenslange gevangenisstraf.² Uit het Besluit Adviescollege Levenslanggestraften (hierna: het Besluit) volgt dat het Adviescollege bij zijn advisering acht slaat op de impact van (het adviseren over) re-integratieactiviteiten van levenslang gestraften op slachtoffers en nabestaanden.³ De Tweede Kamer heeft in een motie verzocht om hen bij het advies zelfs een 'zwaarwegende stem' te geven.⁴ Dat laat zich zonder twijfel verklaren door de toegenomen belangstelling en aandacht voor slachtoffers en nabestaanden, ook in het kader van de tenuitvoerlegging van straffen en maatregelen.⁵ In zijn tweejaarsbericht uit 2021 onderstreept het Adviescollege het belang van het betrekken van de slachtoffers en nabestaanden in het geval zij over re-integratieactiviteiten voor levenslang gestraften adviseert; het legitimeert dat vooral uit een oogpunt van procedurele rechtvaardigheid.⁶

Aandacht voor de impact op de slachtoffers en nabestaanden moet blijkens het Besluit in de sleutel van de vergelding staan. Wat daarmee precies wordt bedoeld, is niet helemaal duidelijk. De toelichting bij het Besluit zwijgt erover. Het Adviescollege heeft in het laatste tweejaarsbericht de vergelding op de achtergrond geplaatst en benadrukt dat in gesprekken met de slachtoffers en nabestaanden het

* Dit artikel is een bewerking van een voordracht gehouden te Amersfoort op 31 maart 2023 tijdens het symposium 'Levenslang, en dan...'.

** Prof. mr. Jeroen ten Voorde is hoogleraar Straf- en strafprocesrecht aan de Universiteit Leiden en lid van de redactie van *PROCES*.

1 EHRM 9 juli 2013, 66069/09, 130/10, 3896/10 (Vinter e.a./Verenigd Koninkrijk); EHRM 26 april 2016, 10511/10 (Murray/Nederland); HR 5 juli 2016, NJ 2016, 348 m.nt. Kooijmans.

2 Besluit van 25 november 2016, *Stcrt.* 2016, 65365, in werking getreden op 1 maart 2017, laatstelijk gewijzigd bij besluit van 31 augustus 2020, *Stcrt.* 2020, 42424, in werking getreden op 1 september 2020.

3 Art. 4 lid 4 Besluit Adviescollege Levenslanggestraften.

4 Zie *Kamerstukken II* 2022/23, 24587, nr. 871.

5 Zie daarover met betrekking tot terbeschikkingstelling M. van Denderen & M. van der Wolf, 'In mijn beleving was hij een monster, dat stukje is nu weg', *Sancties* 2021, p. 29-38.

6 Tweejaarsbericht Adviescollege Levenslanggestraften, 2021, p. 16-17.

‘perspectief op vrijlating’ voorop moet worden gesteld.⁷ Denkbaar is dat in een concrete vertaling van de aanbevelingen uit het evaluatierapport niet meer naar vergelding wordt verwezen. De vraag is of dat wenselijk is. Ik zal in deze bijdrage betogen dat het Adviescollege ook acht moet slaan op vergelding, zij het een bijzondere interpretatie daarvan.

2. Vergelding en de tenuitvoerlegging van levenslange gevangenisstraf

De levenslange gevangenisstraf als straf heeft in veel Europese landen een vaste plaats in het strafstelsel gekregen. In alle Europese landen waaraan Nederland grenst – België, Duitsland, Engeland en Wales en Frankrijk (op het eiland Sint-Maarten) – bestaat de levenslange gevangenisstraf.⁸ Als straf is ze weliswaar niet onomstreden, vanuit mensenrechtenperspectief wordt de straf als zodanig niet onaanvaardbaar geacht.⁹ Wat vanuit dit perspectief de argumenten voor de levenslange gevangenisstraf als straf zijn, is niet eenvoudig uit de rechtspraak van het Hof af te leiden. In de uitspraak in de zaak Murray/Nederland wordt met betrekking tot de onderbouwing van de levenslange gevangenisstraf het volgende opgemerkt: ‘It is well established in the Court’s case-law that the imposition of a sentence of life imprisonment on an adult offender is not in itself prohibited by or incompatible with Article 3 or any other Article of the Convention (...), provided that it is not grossly disproportionate.’ Het Hof wijst er tevens op ‘that a prisoner cannot be detained unless there are legitimate penological grounds for incarceration, which include punishment, deterrence, public protection and rehabilitation’.¹⁰ Beide citaten leren dat vergelding aan de basis kan liggen van de levenslange gevangenisstraf: als straf en als argument in een concrete strafzaak.

De argumenten van de rechter voor het opleggen van (levenslange) gevangenisstraf zijn volgens het Hof niet statisch. Zij kunnen verschuiven naarmate de (levenslange) gevangenisstraf langer voortduurt. Daarmee is niet gezegd dat een strafdooel als vergelding meteen na de bestraffing uit het zicht verdwijnt. Wel blijkt uit de rechtspraak van het Hof dat het strafdooel rehabilitatie een prominente plaats moet krijgen in de beoordeling of de levenslange gevangenisstraf in een concreet geval moet worden gecontinueerd. Het Hof onderbouwt dat standpunt als volgt:

7 Tweejaarsbericht Adviescollege Levenslanggestraften, 2021, p. 17. Vgl. brief van de Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming inzake advies ‘Levenslang herzien’, bijlage bij *Kamerstukken II* 2021/22, 29279, nr. 718, p. 15; W. Veraart, ‘Vergelding of herstel? Een reflectie op de rol van het slachtoffer in de executiefase’, *Sancties* 2019, p. 283-285.

8 Art. 8 Sw (België), § 38 lid 1 StGB (Duitsland), section 252, par. 2(b) Sentencing Act 2020 (Engeland en Wales), art. 131-1 Code Pénal (Frankrijk). In al die landen kunnen levenslang gestraften vervroegd in vrijheid worden gesteld. Dat is soms aan een bepaalde minimale duur van de tenuitvoerlegging van de straf gekoppeld (België, Duitsland (beide minimum vrijheidsbeneming van 15 jaar) en Frankrijk, afhankelijk van het oordeel van de rechter), soms slechts op grond van mededogen (Engeland en Wales in geval van ‘whole life imprisonment’) en vaak aan bepaalde voorwaarden verbonden (zie bijvoorbeeld Frankrijk, art. 131-36-1 Code Pénal).

9 EHRM 12 februari 2008, 21906/04 (Kafkaris/Cyprus), par. 97, daarin onder andere verwijzend naar ECRM 6 mei 1978, 7994/77 (Kotälla/Nederland).

10 EHRM 26 april 2016, 10511/10 (Murray/Nederland), par. 99, 100.

‘While punishment remained one of the aims of imprisonment, the emphasis in European penal policy was now on the rehabilitative aim of imprisonment, even in the case of life prisoners.’ Rehabilitatie wordt door het Hof niet omschreven als een ieder toekomend recht, het is aan de veroordeelde om aan zijn rehabilitatie te werken. Hieruit volgt wel dat de autoriteiten levenslang gestraften in staat moeten stellen zich te rehabiliteren.¹¹

Vergelding behoort blijkens het voorgaande tot de argumenten om levenslange gevangenisstraf als straf te rechtvaardigen, als argument voor het kunnen opleggen ervan in een concreet geval en als argument voor de voortzetting van de tenuitvoerlegging ervan. Vergelding wordt dus gepresenteerd als strafdoel en als doel in het kader van de tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf. Ten aanzien van dat laatste mag vergelding volgens het Hof nooit het primaire argument zijn; het continueren van de levenslange gevangenisstraf is afhankelijk van de voortgang (‘progress’) van de levenslang gestrafte in detentie en diens rehabilitatie.¹² Zo bezien verdwijnt vergelding langzaam maar zeker naar de achtergrond, totdat ze zelfs geheel van het toneel verdwijnt, althans volgens het Hof zal moeten verdwijnen.¹³ Deze opvatting wijst op een scheiding tussen de fase van oplegging van de straf en de fase van tenuitvoerlegging. Waar redenen kunnen bestaan om levenslange gevangenisstraf als enige proportionele reactie op het door een schuldige dader toegebrachte leed op te leggen, komen gedurende de tenuitvoerlegging andere doelen op de voorgrond te staan. Artikel 2 lid 2 van de Penitentiaire beginselenwet sluit niet geheel uit dat vergelding gedurende de gehele tenuitvoerlegging een relevant doel van de tenuitvoerlegging blijft (immers: ‘met handhaving van het karakter van de vrijheidsstraf...’), het Hof neemt – onder verwijzing naar verschillende internationale afspraken over gevangenisstraffen – aan dat vergelding op enig moment niet meer de levenslange gevangenisstraf rechtvaardigt. De tenuitvoerlegging moet volgens het Hof ook bij een levenslange gevangenisstraf uiteindelijk iets anders dan vergelding op het oog hebben. Het is in dat perspectief opvallend dat vergelding in het Nederlandse beleid rondom levenslang gestraften nog steeds een rol speelt. Het verklaart tegelijkertijd het standpunt van het Adviescollege dat vergelding op de achtergrond plaatst, terwijl het Adviescollege het ‘perspectief op vrijlating’ juist op de voorgrond stelt.

3. Vergelding: corrective justice en moral justice

Het Hof geeft enig inzicht in de betekenis van vergelding in relatie tot de levenslange gevangenisstraf als straf en als argument voor het opleggen ervan. We zagen al dat levenslange gevangenisstraf wordt aanvaard, mits niet ‘grossly disproportionate’. Die uitspraak moet worden begrepen in relatie met de overweging dat de straf toelaatbaar kan zijn ‘on adult offenders for especially serious crimes’.¹⁴ Met deze omschrijving kan worden beweerd dat levenslange gevangenisstraf toelaatbaar is

11 EHRM 26 april 2016, 10511/10 (Murray/Nederland), par. 103.

12 EHRM 26 april 2016, 10511/10 (Murray/Nederland), par. 101.

13 Vgl. Veraart 2019, p. 284.

14 EHRM 9 juli 2013, 66069/09, 130/10, 3896/10 (Vinter e.a./Verenigd Koninkrijk), par. 106.

in reactie op zeer ernstige strafbare feiten, mits de straf in relatie daartoe niet overdreven disproportioneel is. Het citaat sluit niet uit dat levenslange gevangenisstraf ook in verband met dergelijke feiten kan worden opgelegd. Als we ervan uitgaan dat de eerste uitleg in ieder geval niet valt uit te sluiten, dan wijst die op een specifieke omschrijving van vergelding. Zij is hier een reactie op een strafbaar gesteld feit. Vergelding eist dat die reactie niet overdreven disproportioneel is. Een juiste verhouding tot de ernst van dat feit is vereist. Hoe ernstiger het strafbare feit, hoe zwaarder de straf als reactie op dat feit mag zijn. Alleen bij de meest ernstige strafbare feiten kan de levenslange gevangenisstraf op haar plaats zijn.

De wijze waarop het Hof vergelding hier gebruikt, onthult een specifieke omschrijving ervan. In navolging van de Amerikaanse filosoof Jean Hampton kan hier worden gesproken van vergelding als *corrective justice*.¹⁵ Hierbij staat het herstel of repareren van geleden verlies door middel van een aan dat verlies gelijkwaardige reactie centraal. Centraal staat het gevolg, niet de handeling die tot dat gevolg heeft geleid. Hampton legt echter de nadruk op de handeling zelf en vraagt zich af hoe de handeling die tot het gevolg (volgens Hampton uitgelegd als verlies) heeft geleid, moet worden begrepen. In de opvatting van Hampton moet een handeling, dat wil voor nu zeggen een strafbaar feit, worden omschreven als een aantasting van de waarde of waardigheid van het slachtoffer. Een strafbaar feit leidt tot een morele aantasting (*moral injury*). Die aantasting moet niet worden begrepen als het verlies waarvoor compensatie wordt geboden, maar als een aantasting van de menselijke waarde of waardigheid. Daarbij wordt als (kantiaans) vertrekpunt genomen dat een mens geen middel of instrument is, maar een doel op zich. Daaruit volgt dat mensen moeten worden gerespecteerd als gelijke autonome, rationele subjecten. Een strafbaar feit ontkent dat: het leidt tot een verschil tussen dader en slachtoffer. De dader stelt zich met het begaan van een strafbaar feit boven het slachtoffer. Hij acht zich moreel superieur en ontkent de waarde waarover elke mens in gelijke mate zou moeten beschikken en die door iedereen zou moeten worden erkend. Deze waarde is dus niet alleen een individuele waarde die iemand heeft ten opzichte van anderen, maar ook een waarde in relatie met anderen.

In de straf moet erkenning van de waarde van het slachtoffer tot uitdrukking komen en de te herstellen schade moet het slachtoffer weer in staat stellen zijn eigen waarde opnieuw vormt te geven. Kort gezegd gaat het bij deze vorm van vergelding dus niet (zozeer) om compensatie van toegebrachte schade of verlies, maar om compensatie voor de toegebrachte *moral injury*. Daarbij staat dus ook niet centraal wat de dader heeft gedaan, maar wat aan het slachtoffer is teweeggebracht. Daarom is het ook relevant om te beseffen dat een morele aantasting niet verdwenen is wanneer een straf (door een rechter) is opgelegd. Een straf kan aan herstel van de eigen waarde een bijdrage leveren, het opnieuw realiseren van de eigen waarde kan

15 Zie J. Hampton, 'Correcting Harms versus Righting Wrongs: The Goal of Retribution', *UCLA Law Review* 1992, p. 1659-1702. Zie een Nederlandse samenvatting van de ideeën van Hampton (vanuit victimologisch perspectief): A. Pemperton, 'Het inzicht van Jean Hampton: *it's retribution, stupid!*', in: T. Kooijmans e.a. (red.), *Op zoek naar evenwicht* (Groenhuijsen-bundel), Deventer: Wolters Kluwer 2021, p. 621-632. Zie m.b.t. deze omschrijving van vergelding bijv. J.M. ten Voorde, *Slachtoffers en straf* (oratie Groningen), Den Haag: Boom juridisch 2016. Ik ben over de thematiek van vergelding en de rol van slachtoffers sinds deze publicatie genuanceerder gaan denken.

tijd kosten. Dat gegeven hoeft er niet toe te leiden dat straffen net zo lang moeten duren als de tijd die het slachtoffer nodig heeft om de eigen waarde opnieuw te realiseren. Ook de dader heeft immers een gelijke waarde. Een straf mag dus niet neerkomen op een haatvolle poging om de dader te degraderen en niet langer als mens te erkennen, aldus Hampton.

Compensatie voor *moral injury* of het herstel van de eigen waarde van het slachtoffer en erkenning van diens plaats ten opzichte van anderen lijkt op het eerste gezicht niet in de rechtspraak van het Hof tot uitdrukking te komen en evenmin daarmee te verenigen. Het Hof verzet zich tegen 'the retributivist agenda of some Governments', zoals de voormalige rechter van het Hof Pinto de Albuquerque het formuleert.¹⁶ Daarmee doelt hij volgens mij echter vooral, of zelfs alleen, op vergelding als *corrective justice*. Er wordt niet zonder meer uitgesloten dat er wel plaats kan zijn voor vergelding in termen van het herstel van *moral injury*. Wanneer we ervan uitgaan dat daarvoor wel plaats kan zijn,¹⁷ is de vraag hoe vergelding als *moral injury* kan doorwerken in de beoordeling van het continueren van de levenslange gevangenisstraf.

4. Moral justice en de tenuitvoerlegging van levenslange gevangenisstraf

Eerder in deze bijdrage wees ik erop dat het Adviescollege Levenslanggestraften de positie van slachtoffers en nabestaanden moet meewegen en, zoals het Besluit stelt, 'in de sleutel daarvan de vergelding'. Nog even los van het punt dat slachtoffers en nabestaanden straf niet alleen in de sleutel van de vergelding plaatsen, maar ook oog hebben voor andere strafdoelen,¹⁸ zodat de formulering van dit criterium mij te eenzijdig voorkomt en slachtoffers in een bepaalde hoek zet,¹⁹ komt de vraag op wat nu precies wordt bedoeld met 'de vergelding'. De wettekst en de over dit criterium ontbrekende toelichting wekken de suggestie dat wel duidelijk is wat met 'de vergelding' wordt bedoeld. Het onderscheid tussen vergelding als *corrective justice* en vergelding als herstel van *moral injury* maakt duidelijk dat helemaal niet vanzelfsprekend is wat met 'de vergelding' wordt bedoeld. Dat kan worden aangevoerd als kritiek op het Besluit Adviescollege Levenslanggestraften, het biedt ook een kans om eens goed te bezien welke rol de vergelding kan spelen in de advisering van het Adviescollege aan de minister in een concreet geval.

Voor vergelding als *corrective justice* lijkt die rol uitgespeeld. Hiervoor merkte ik al op dat de rechtspraak van het Hof bij de strafoplegging wel ruimte ziet voor vergelding als argument voor het opleggen van levenslange gevangenisstraf, maar naarmate de straf langer duurt andere strafdoelen, in het bijzonder rehabilitatie, ook bij deze straf op de voorgrond komen te staan. Dat is geen subjectief oordeel van het

16 P. Pinto de Albuquerque, 'Life imprisonment and the European right to hope', *Rivista AIC* 2015, 2, punt 11.

17 Het Hof erkent ook dat staten verplichtingen hebben richting slachtoffers van strafbare feiten.

18 Zie bijv. U. Orth, 'Punishment Goals of Crime Victims', *Law and Human Behaviour* 2003, p. 173-186.

19 Het zegt meer iets over de wens van de minister om vergelding een rol te laten spelen dan om slachtoffers een stem te geven in het kapittel. Worden slachtoffers hier als doel of als instrument gebruikt?

Hof, maar vloeit voort uit talloze internationale afspraken en aanwijzingen over de executie van (gevangenis)straffen. Als gezegd heeft het Adviescollege aangegeven dat vergelding geen rol van betekenis kan spelen in zijn advisering. Vergelding is voor het Adviescollege geen argument waarmee rekening wordt gehouden waar het gaat om het advies over de re-integratieactiviteiten waarvoor een levenslang gestrafte in aanmerking komt, de voortgang van re-integratieactiviteiten van de levenslang gestrafte, het aanbieden van dergelijke activiteiten en het informeren over de voortgang van resocialisatie- en re-integratieactiviteiten van levenslang gestraften.²⁰ Het Adviescollege sluit hier dus aan bij de rechtspraak van het Hof. Daarbij veronderstel ik dat het Adviescollege het hier heeft over vergelding als *corrective justice*. Het is deze omschrijving van vergelding die in ieder geval in de aanloop naar de instelling van het Adviescollege in parlementaire stukken is gehanteerd.²¹

Kan *corrective justice* geen rol spelen ten tijde van het opleggen van de levenslange gevangenisstraf? Rechtspraak laat zien dat vergelding, in de zin van *corrective justice*, een argument vormt voor het opleggen van de levenslange gevangenisstraf.²² We zagen dat ook het Hof daar geen probleem mee heeft. In hoeverre vergelding daarvoor wel geschikt is, is overigens de vraag. Waaruit blijkt immers de proportionaliteit van de straf als daaraan geen maat is gebonden? Je zou wellicht kunnen stellen dat met het trekken van een grens (bij 28 jaar voordat de ambtshalve gratieprocedure kan worden gestart)²³ een antwoord wordt geformuleerd op deze kritiek. Tegelijkertijd is deze grens geen antwoord op die kritiek, maar met het oog op het perspectief van vrijlating in het leven geroepen. Daar komt bij dat het bij *corrective justice* vooral gaat om een proportionele reactie op een schending van een norm of het aantasten van het aan die norm ten grondslag liggende rechtsbelang. In zaken waarin levenslange gevangenisstraf wordt opgelegd, gaat het dan meestal om het recht op leven. De vraag kan opkomen of het tijdens de tenuitvoerlegging van levenslange gevangenisstraf slechts om de correctie op het schenden van die norm zou moeten gaan. Ook auteurs die vergelding vooropstellen, menen dat tijdens de verdere tenuitvoerlegging andere belangen zwaarder gaan wegen,²⁴ bijvoorbeeld de ontwikkeling van de persoon van de veroordeelde.²⁵ Waar vergelding ten tijde van de tenuitvoerlegging aan de orde is, wordt wel gesproken over de ook na jarenlange tenuitvoerlegging bestaande 'geschokte rechtsorde'. Tegelijkertijd is goed denkbaar dat het daarbij toch vooral gaat om het *concrete* leed dat aan slacht-

20 Art. 4 lid 1 Besluit Adviescollege Levenslanggestraften.

21 Vgl. *Kamerstukken II* 2016/17, 29279, nr. 354, p. 2.

22 Zie reeds W.F.H. van Hattum, 'Het irrationele van de levenslange gevangenisstraf. De levenslange gevangenisstraf in Nederland in het licht van de rechtspraak van het EHRM en andere Europese ontwikkelingen', in: A. Harteveld, D.H. de Jong & E. Stamhuis (red.), *Systeem in ontwikkeling* (Knigge-bundel), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2005, p. 231-257. Mijn indruk is dat dit thans nog steeds het geval is.

23 *Kamerstukken II* 2022/23, 29279, nr. 768, p. 2.

24 Vgl. N. Dagan & J.V. Roberts, 'Retributivism, Penal Censure, and Life Imprisonment without Parole', *Criminal Justice Ethics* 2019, p. 1-18.

25 Anders gezegd: *corrective justice* is een strafdoel, niet een doel dat blijvend moet worden meegewogen wanneer de voortzetting van de tenuitvoerlegging van de straf ter discussie staat. Het Adviescollege zou het dan ook niet mogen gebruiken bij zijn advisering aan de minister.

offers is aangedaan en de pijn en het verdriet die de daad bij nabestaanden ook na jarenlange vrijheidsbeneming nog steeds teweegbrengt. Daarop is *corrective justice* echter niet primair gericht. Sterker nog, het ziet dat leed juist over het hoofd.

Het is niet gezegd is dat er voor het Adviescollege Levenslanggestraften geen ruimte zou bestaan om vergelding als herstel van *moral injury* te betrekken bij zijn advisering aan de minister. Het is juist als wordt gesteld dat het Hof een streep zet door een rechtvaardiging van levenslange gevangenisstraf alleen op basis van vergelding. Het is ook juist dat voor het Hof voortzetting van levenslange gevangenisstraf slechts kan worden aanvaard uit het oogpunt van de bescherming van de samenleving in het geval de levenslang gestrafte zodanig gevaarlijk blijkt dat vrijlating onverantwoord is. Niet de ernst van het feit, maar de persoon, diens ontwikkeling en diens gevaarlijkheid zijn leidende uitgangspunten voor de beoordeling van het al dan niet voortzetten van de levenslange gevangenisstraf.²⁶ Daarmee is niet gezegd dat er geen aandacht mag worden geschonken aan de belangen van slachtoffers en nabestaanden en de wens om *moral injury* te herstellen.

Er zijn redenen om aan de belangen van slachtoffers en nabestaanden aandacht te schenken. Zicht op hun belangen kan, zoals het Adviescollege zelf ook aangeeft, bijdragen aan de vormgeving van re-integratieactiviteiten, bijvoorbeeld waar het gaat om de plaats waar en de wijze waarop aan die activiteiten vorm wordt gegeven. Vanuit het willen herstellen van *moral injury* kan ook worden nagedacht over activiteiten die helpen bijdragen aan het herstellen van de toegebrachte *moral injury*, alsmede aan activiteiten die juist voorkomen dat reeds ingezet herstel wordt tenietgedaan. Tevens kan worden nagegaan hoe de levenslang gestrafte zich gedurende zijn detentie tot zijn daden is gaan verhouden. Hampton hecht bijvoorbeeld veel waarde aan excuses als 'retributieve reactie'; men kan zich voorstellen dat besef van de ernstige gevolgen van de eigen daden en de onaanvaardbaarheid daarvan een belangrijke eerste stap is in erkenning van de waarde van het slachtoffer als doel op zich. Hier is niet gezegd dat zonder deze stap geen sprake kan zijn van een positief advies omtrent re-integratieactiviteiten; men kan zich wel voorstellen dat excuses helpen bij het herstel van *moral injury*. Excuses of het besef van de ernstige gevolgen van de eigen daden en de onaanvaardbaarheid ervan maken duidelijk dat de dader erkent met zijn daden zich ten onrechte boven het slachtoffer te hebben gesteld. Met zijn besef laat hij zijn superioriteit ten opzichte van het slachtoffer varen en opent hij de weg voor (verder) herstel van het slachtoffer, van hem als subject én als lid van een gemeenschap.

Wat het voorgaande zichtbaar maakt, is dat bij verschillende criteria die het Adviescollege in zijn advisering moet betrekken, *moral injury* een rol kan spelen en verdieping kan geven in de afweging die het Adviescollege moet maken. Daarbij is belangrijk om te vermelden dat het bij het betrekken van de positie van nabestaanden en slachtoffers er – in de geest van Hampton – nooit om gaat haat in de afweging van het Adviescollege te betrekken. Bij vergelding als herstel van *moral injury* worden juist humaniteit en het belang van wederkerigheid benadrukt. Hoewel humaniteit volgens Hampton een objectieve en geen subjectieve notie is – humaniteit

26 Zie, onder verwijzing naar Vinter e.a./Verenigd Koninkrijk, N. Mavronicola, 'Inhuman and Degrading Punishment, Dignity, and the Limits of Retribution', *The Modern Law Review* 2014, p. 303-304.

heeft immers te maken met de waarde die ieder mens in gelijke mate in een gemeenschap bezit –, moet het bereiken van humaniteit niet uitsluitend worden verwacht door juridisering van de positie van slachtoffers en nabestaanden. Het enkele horen is vanuit het perspectief van *moral injury* niet voldoende. Het gaat om een daadwerkelijke inspanning om herstel van *moral injury* te realiseren. Naast procedurele rechtvaardigheid moet er dus ook worden gewerkt aan materiële rechtvaardigheid. Het zorgvuldig trachten recht te doen aan herstel van *moral injury* in de vormgeving van re-integratieactiviteiten lijkt hiertoe een relevante stap.

Het bereiken van herstel van *moral injury* en het benadrukken van gelijke waarde van ieder mens kunnen niet alleen voor slachtoffers en nabestaanden van belang zijn. Ook voor levenslang gestraften geldt dat zij met respect moeten worden bejegend en dat moet worden voorkomen dat handelingen plaatsvinden die van hen een instrument maken in plaats van een doel op zich. Ook voor levenslang gestraften geldt dat zij niet moreel mogen worden aangetast. Hoewel Hampton vooral het perspectief van slachtoffers en nabestaanden benadrukt, is de les van Hampton ook dat moet worden voorkomen dat aan veroordeelden *moral injury* wordt toegebracht. Dat betekent dat de criteria die het Adviescollege moet toetsen niet zo mogen worden uitgelegd dat zij de levenslang gestrafte als middel gebruiken en niet als doel beschouwen. In het eerste geval verlagen we de levenslang gestrafte zoals hij slachtoffers en nabestaanden verlaagde en ontbreekt het aan erkenning die we met de straf nu juist proberen te herstellen, vooral erkenning in relatie tot anderen, dat wil zeggen de gemeenschap waarin een vrijgelaten levenslang gestrafte zijn weg weer zal moeten kunnen vinden. In de advisering van het Adviescollege moet het in de kern dus gaan om een weging van *moral injuries*: slachtoffers en nabestaanden moeten worden ondersteund in hun zoektocht naar herstel, zonder dat de levenslang gestrafte het slachtoffer wordt van *moral injury* door het voortduren van een straf waarvoor geen grond meer bestaat.

5. Slotopmerking

Naar aanleiding van de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens over levenslange gevangenisstraf is wel gesteld dat het Hof een recht op hoop heeft geïntroduceerd. Het was rechter Power-Forde die in haar concurring opinion bij de Vinter-uitspraak dit recht formuleerde. Zij omschreef dit recht aldus: 'Those who commit the most abhorrent and egregious of acts and who inflict untold suffering upon others, nevertheless retain their fundamental humanity and carry within themselves the capacity to change. Long and deserved though their prison sentences may be, they retain the right to hope that, someday, they may have atoned for the wrongs which they have committed. They ought not to be deprived entirely of such hope. To deny them the experience of hope would be to deny a fundamental aspect of their humanity and, to do that, would be degrading.'²⁷ In termen van Jean Hampton zou het recht op hoop kunnen worden omschreven als

27 Concurring opinion of judge Power-Forde in EHRM 9 juli 2013, 66069/09, 130/10, 3896/10 (Vinter e.a./Verenigd Koninkrijk).

de morele verplichting om het toebrengen van *moral injuries* te voorkomen. Hoewel het bij Hampton daarbij op de eerste plaats gaat om slachtoffers en nabestaanden, geldt ook voor levenslang gestraften dat aan hen geen *moral injury* mag worden toegebracht. In een rechtsstaat zijn mensen een doel op zich, geen instrument, zeker ook niet van de staat die mensen van de vrijheid berooft. De kracht van vergelding als herstel van *moral injury* is juist gelegen in het uitdragen van die boodschap. Het is om die reden dat vergelding als criterium in het Besluit Adviescollege Levenslanggestraften behouden moet blijven.